

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 334.7:339

DOI: <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2019-6-1>**Слісєєва Л.В.**

кандидат економічних наук, доцент,
старший науковий співробітник
ДУ «Інститут економіки та прогнозування
Національної академії наук України»

Yelisieieva Liudmyla

Institute for Economics and Forecasting
National Academy of Sciences of Ukraine

ВПЛИВ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ**THE IMPACT OF MIGRATION PROCESSES ON SOCIAL CAPITAL**

У статті розглянуто характер і канали впливу міграційних процесів на різні види соціального капіталу та їх соціально-економічні ефекти. Проаналізовано взаємозалежність розвитку відкритого й закритого соціального капіталу та трудової міграції в національній економіці. З'ясовано позитивні та негативні наслідки трудової міграції для соціального капіталу сім'ї. Конкретизовано ризики деформації соціального капіталу під впливом фемінізації міграції. Виявлено зміни в ціннісних системах мігрантів та їх значення для продуктивності закритого соціального капіталу. Проаналізовано ризики для розвитку соціального капіталу в умовах відтоку людського капіталу. З'ясовано позитивні ефекти маятникової міграції для формування відкритого соціального капіталу. Досліджено динаміку та характер трудової імміграції до України, охарактеризовано економічні та соціальні ризики розмиття місцевого населення мігрантами. Особливу увагу приділено проблемі вимушеної міграції та зростанню чисельності внутрішньо переміщених осіб в Україні як наслідку деформації соціального капіталу та недостатньої консолідації суспільства. Конкретизовано вагомий вплив туристичних подорожей та вдосконалення глобальної транспортної комунікації на формування відкритого соціального капіталу та його економічне значення.

Ключові слова: закритий і відкритий соціальний капітал, трудова міграція, вимушена міграція, інформаційно-мережеві технології.

В статье рассмотрены характер и каналы влияния миграционных процессов на различные виды социального капитала и их социально-экономические эффекты. Проанализирована взаимозависимость развития открытого и закрытого социального капитала и трудовой миграции в национальной экономике. Выяснены положительные и отрицательные последствия трудовой миграции для социального капитала семьи. Конкретизированы риски деформации социального капитала под влиянием феминизации миграции. Выявлены изменения в ценностных системах мигрантов и их значение для производительности закрытого социального капитала. Проанализированы риски для развития социального капитала в условиях оттока человеческого капитала. Выяснены положительные эффекты маятниковой миграции для формирования открытого социального капитала. Исследованы динамика и характер трудовой иммиграции в Украину, охарактеризованы экономические и социальные риски размытия местного населения мигрантами. Особое внимание уделено проблеме вынужденной миграции и росту численности внутренне перемещенных лиц в Украине как следствием деформации социального капитала и недостаточной консолидации общества. Конкретизировано существенное влияние туристических путешествий и совершенствования глобальной транспортной коммуникации на формирование открытого социального капитала и его экономическое значение.

Ключевые слова: закрытый и открытый социальный капитал, трудовая миграция, вынужденная миграция, информационно-сетевые технологии.

The article notes that economists have long underestimated the role of social factors in economic development. In this regard, there was a need to develop concepts, including social capital theories that could justify mechanisms for improving the effectiveness of interaction between business entities in today's realities. The article considers the nature and channels of influence of migration processes

on different types of social capital and their socio-economic effects. The interdependence of the development of bridging and bonding social capital and labor migration in the national economy is analyzed. The positive and negative effects of labor migration on family social capital have been identified. The risks of deformation of social capital under the influence of feminization of migration are specified. Changes in migrants' value systems and their importance for the productivity of bonding social capital have been identified. The impact of labor migration on social as well as human and financial capital has been investigated. Trends in the development of labor migration and bridging social capital after the introduction of a visa-free regime with the EU are identified. The risks for the development of social capital in the context of human capital outflow are analyzed. Positive effects of pendulum migration for the formation of bridging social capital have been identified. The dynamics and nature of labor immigration to Ukraine have been investigated and the economic and social risks of blurring of the local population by migrants have been characterized. Particular attention is paid to the issue of forced migration and the increase in the number of internally displaced persons in Ukraine as a result of the deformation of social capital and insufficient consolidation of society. Changes in the social capital of Europeans under the influence of forced migration from Syria have been identified. The significant influence of tourist travels and improvement of global transport communication on the formation of bridging social capital and its economic importance are specified. It is established that in the conditions of increasing migration processes, the development of information and network technologies is able to influence social capital in the national economy.

Key words: bonding and bridging social capital, labor migration, forced migration, information and network technologies.

Постановка проблеми. Економісти тривалий час недооцінювали роль соціальних чинників в економічному розвитку. Водночас сучасний світ, у якому ми живемо, є мінливим, невизначеним і складним. За таких умов класичні економічні теорії, які не враховують соціальних чинників та розроблені за інших соціально-економічних та суспільно-політичних обставин, вже не здатні пояснити чимало наявних економічних явищ і процесів. У зв'язку з цим виникла необхідність розроблення концепцій, зокрема теорії соціального капіталу, які здатні заповнити цю лакуну, обґрунтувавши механізми підвищення ефективності взаємодії між суб'єктами господарювання в сучасних реаліях. Водночас посилення міграційних процесів останніми роками належить до найбільш гострих проблем національної економіки, які мають істотний вплив на економічні та соціальні процеси в Україні, зокрема формування соціального капіталу. У зв'язку з цим дослідження ролі міграції в розвитку соціального капіталу, що є вагомим чинником ендегенного економічного розвитку, є своєчасним та актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорія соціального капіталу є відносно молодю, основи якої були закладені в другій половині ХХ ст. у працях П. Бурдьє, Дж. Коулмана, Р. Патнема, Ф. Фукуями та інших науковців. Сьогодні проблема факторів розвитку соціального капіталу й детермінантів, які визначають його динаміку, є одним з актуальних напрямів інституційної економічної теорії. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлені в працях Б. Буркинського [2], О. Гірмана [3], В. Горячука, Е. Лібанової [10], О. Ринзак [8], Л. Семів [9] та інших учених. Проте, на нашу думку, у них недостатньо роз-

крито роль міграційних процесів як чинника формування соціального капіталу в сучасних умовах.

Метою статті є дослідження характеру, економічних та соціальних ефектів, каналів впливу міграційних процесів на відкритий і закритий соціальний капітал у національній економіці в рамках глобальних трансформацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Значним глобальним трендом, що має вплив на розвиток соціального капіталу, стало посилення міграційних процесів. Вважається, що міграція є структурним елементом сучасного суспільства, розвинутої економіки, світу вільної конкуренції та громадянських свобод. Проте причини міграції та її наслідки для розвитку форм соціального капіталу є різними. Однією з найбільш поширених є трудова міграція. Рішення про трудову міграцію, як правило, приймається в інтересах та/або з наслідками для всієї сім'ї, тобто вона має суттєвий вплив на закритий соціальний капітал. Часто мотивами для трудової міграції є отримання фінансових ресурсів для освіти дітей, підвищення якості життя, збільшення соціальної безпеки сім'ї (сплата боргів, кредитів, оплата медичних послуг тощо), які мали би сприяти розбудові сімейного соціального капіталу. Проте на практиці негативний вплив на останній мають такі обставини:

1) сім'я залишається формально повною, проте функціонує як де-факто неповна;

2) відбувається «делегування» сімейних обов'язків, коли, наприклад, опіка над дітьми передається іншим особам;

3) відсутність члена сім'ї збільшує ймовірність розриву сімейних відносин;

4) зростає ризик поразки в процесі соціалізації та виховання дітей внаслідок неприсутності одного з батьків, адже часто їх роль сприймається тільки через функцію формування доходів.

Особливо небезпечною є фемінізація міграції. Е. Лібанова наголошує на тому, що іноді трудові мігранти намагаються виїхати за кордон цілою сім'єю на постійне місце проживання, проте це вдається не часто. Наприклад, статистичні дані показують, що в Польщі серед мігруючих українців, які перебувають у подружжі, тільки 20,3% виїжджають усією сім'єю [6, с. 110].

Водночас дослідження польських учених Б. Рожновські та Д. Брик доводять зміну в ціннісних системах мігрантів. Вони виявили, що перед виїздом польські респонденти дуже високо оцінювали родинні цінності та сімейний добробут (середня оцінка становить 4,6 за 5-бальною шкалою). Проте під час еміграції та після повернення важливість сімейних цінностей значно зменшилась. Водночас було визначено, що найбільшими вигодами від еміграції були фінансові (89,1% опитуваних), вивчення мови (54,5%), пізнання іншого краю (45,5%), тоді як нові контакти та професійний ріст майже не згадувалися респондентами [6, с. 112]. Більшість трудових мігрантів працювала не за фахом. На підставі вищезазначеного можемо стверджувати, що трудова міграція переважно позитивно впливає на фінансовий та часто негативно – на людський і соціальний капітали.

Відповідно до даних Українського інституту майбутнього майже 50% українських мігрантів, які перебувають у Польщі, одружені та мають дітей [11]. Якщо до 2014 р. трудова міграція в Росію мала переважно форму класичного циркулярного обміну (люди виїздили за кордон протягом нетривалого проміжку часу, потім поверталися до своїх сімей і не втрачали зв'язку з родичами), то принципово інший характер має міграція в Європу. В ЄС українці намагаються знайти стабільну роботу та отримати можливість виїзду на постійне місце проживання разом із сім'єю. Е. Лібанова відносить українську націю до мобільних націй (таку ж схильність мають естонці, литовці, поляки, чехи, на противагу угорцям і болгарам). Нині міграція багатьма українцями розглядається як так званий соціальний ліфт, можливість змінити соціальне середовище, а спрямованість на виїзд за кордон стала ознакою приналежності до окремого класу. Водночас якщо до 2013 р. в Польщу переважно їхали українці старше 45 років, то після 2014–2015 рр. майже 65% українських мігрантів ще не досягнули віку 36 років. Крім іншого, це пов'язано з досить високим рівнем молодіжного безро-

біття. У першій половині 2019 р. в національній економіці майже кожна п'ята молода людина не мала постійної роботи [1].

Після відкриття безвізу з ЄС збільшилися трудові потоки в європейські країни. Українці, вибираючи між рівноцінною низько кваліфікованою роботою вдома й за кордоном, частіше вирішують працювати в іншій країні, що, крім іншого, пов'язано з викривленим поняттям соціального іміджу. Проте варто відзначити, що українська молодь вирізняється тим, що готова будувати своє життя в Україні. Лише 7% повнолітніх українців у ході національного опитування мали намір емігрувати з України [5]. Для порівняння, в більшості держав Південно-Східної Європи бажаючих мігрувати значно більше.

У масштабі національної економіки найбільш небезпечною є еміграція освічених осіб та професіоналів, оскільки зменшується запит на реформи в національній економіці через те, що країна залишається «в руках» менш амбітних і підприємливих людей.

Проте еміграція може мати й позитивний характер для формування відкритого соціального капіталу. З огляду на спрощення умов пересування емігранти часто переміщуються між країною проживання й країною походження. Деякі ведуть економічну діяльність в обох країнах (послуги, торгівля, виробництво). Повертаючись, вони імпортують культуру, підходи й технології, набуті в інших державах. Запозичена динамічна культура поведінки часто обов'язково вступає в суперечність із моделями поведінки та способами ведення бізнесу, характерними для цих країн. Отже, створюється культурний та економічний міст, який може позитивно вплинути на формування відкритого соціального капіталу.

Водночас відбувається трудова імміграція до України. Згідно з інформацією Державної прикордонної служби 2018 р. в Україні побувало понад 27 млн. іноземців. Найбільше їх приїхало з Молдови (4,1 млн.), Білорусі (2,5 млн.), Росії (1,5 млн.), Польщі (1 млн.), Угорщини (828 тис.) та Румунії (645 тис.) [4]. Прикордонники зазначають, що очевидною є тенденція до збільшення потоку іноземців до України. З часом можуть виникнути проблеми розмиву місцевого населення мігрантами, тому що культура, цінності, релігія можуть кардинально різнитися.

Водночас на сучасному етапі вимушена міграція через військові дії (зокрема, в Сирії, Україні) переважно негативно впливає на відкритий соціальний капітал. З одного боку, історично економіка, культура США, Канади, Нової Зеландії, ПАР, Аргентини чи Чилі була збудована руками іммігрантів, проте це здійснювалося ще в умовах так званого неповного

світу та за наявності значної кількості необроблених земель. За останні роки міграційна криза в Європі, загострена переміщенням сирійців через війну, продемонструвала слабкість відкритого соціального капіталу європейців та спровокувала поширення соціального відчуження.

Натомість позитивний вплив на розвиток відкритого соціального капіталу мають подорожі. Останні стали більш доступними завдяки розвитку транспортних засобів, нових засобів комунікації, здешевлення вартості переміщення, а для України – через введення безвізового режиму з європейськими країнами. Після Другої світової війни більше ніж удвічі збільшилась кількість автомобілів. Якщо у 1960 р. на кожні 1 000 осіб налічувалися 411 автомобілів у США, 266 в Австралії, 158 у Франції, 137 у Великій Британії, то вже на початку XXI ст. такий показник становив уже 812 у США, 632 в Австралії, 576 у Франції, 515 у Великій Британії [7, с. 300]. Ще однією значною зміною в глобальній транспортній комунікації XX ст. стала поява авіаперельотів, що дало змогу більшій кількості людей подорожувати з максимально можливою швидкістю, знайомитися із соціальними нормами інших суспільств, імпортувати певні інститути в країні проживання тощо. Згідно з даними канадського дослідницького центру “Travel & Tourism Intelligence Center” до країн із найбільш подорожуючими націями належать Фінляндія, США, Швеція, Данія, Норвегія, Гонконг, Нова Зеландія, Канада, Австралія, Великобританія [13], більшість яких має високий рівень відкритого соціального капіталу.

Згідно з дослідженнями “Numbeo” проблеми з транспортом є одними з найбільших в Україні [12]. Директор Інституту демографії та соціальної політики теж переконана в тому, що «масштабне будівництво якісних і зручних доріг заважає формуванню цілісної української нації» [10]. Крім того, з радянського часу в Україні набула поширення норма не цікавитися зовнішнім світом. Цьому сприяв також низький рівень знання англійської мови українцями. За індексом

знання англійської мови у 2017–2018 рр. Україна посіла 47 позицію серед 88 держав і була віднесена до країн із середнім рівнем володіння англійської мови, що пришвидшує знайомство із соціальними нормами та традиціями інших країн і спільнот. Подорожі дають змогу усвідомити низькі показники соціально-економічного чи суспільно-політичного розвитку своєї країни та стати каталізатором змін.

Водночас комунікаційні технології кардинально змінили здатність майже кожної людини довідатися про те, як живуть інші. С. Хокінг, який є найбільш відомим фізиком після А. Ейнштейна, стверджував, що майбутній світ – це світ конфліктів, тому все ще менше людей житиме краще й довше, все більше людей про це знатимуть, бо кожен може купити смартфон і має доступ до Інтернету. Там, де низькі темпи економічного зростання, а бідність висока, усвідомлення може перерости в посилене невдоволення. Демонстраційний ефект є потужним стимулом підвищення рівня протестних настроїв населення та згуртування громадянського суспільства. Особливе значення в цьому має поява месенджерів і соціальних мереж. Прикладами такого впливу є Туніс, Єгипет, Йорданія, де соціальні мережі “Facebook”, “Twitter” і “YouTube” відіграли важливу роль в організації суспільних протестів та згуртуванні населення під час Арабської весни.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, міграційні процеси, які особливо активізувалися після запровадження безвізового режиму з ЄС, є вагомим чинником формування відкритого й закритого капіталу. Здебільшого він зумовлює руйнування або деформацію соціального капіталу, проте за певних обставин сприяє укоріненню нових соціальних норм та поширенню моделей економічної поведінки, які є більш продуктивними щодо національної економіки. Проте вивчення цієї проблеми необхідно поглибити через дослідження особливостей впливу вимушеної міграції та імміграції на відкритий та закритий соціальний капітал в Україні.

Список використаних джерел:

1. Безробіття населення (за методологією МОП) за статтю, типом місцевості та віковими групами у 2019 р. / Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 20.11.2019).
2. Буркинський Б., Горячук В. Соціальний капітал: сутність, джерела та структура, оцінка. *Економіка України*. 2012. № 1 (614). С. 67–81.
3. Гірман О. Соціальний капітал як ресурс регіонального розвитку. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017. Вип. 4 (35). С. 62–69.
4. Державна прикордонна служба України. URL: <https://dpsu.gov.ua> (дата звернення: 20.11.2019).
5. Міграційні настрої населення України у квітні 2018 р. / Київський міжнародний інститут соціології. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=765&page=1> (дата звернення: 20.11.2019).

6. Міграція – виклик XXI століття / за ред. М. Земби. Люблін : Люблінський католицький університет імені Іоана Павла II, 2008. 155 с.
7. Мортімер І. Століття змін. Київ : Ранок, 2008. 448 с.
8. Ридзак О., Махонюк О. Актуальні проблеми розвитку соціального капіталу мігрантів. *Ефективна економіка*. 2014. № 5. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=efek_2014_5_84 (дата звернення: 20.11.2019).
9. Семів Л. Сучасні проблеми людського капіталу у вимірі трудової міграції та рееміграції. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2016. № 3 (119). С. 67–70.
10. Либанова Э. В 2050 году Украину будут строить китайцы и вьетнамцы. URL: <https://realist.online/article/ella-libanova-v-2050-godu-ukrainu-budut-stroit-kitajcy-i-vetnamcy> (дата звернення: 20.11.2019).
11. Як Польща бореться за українських трудових мігрантів / Український інститут майбутнього. URL: <https://www.uifuture.org/publications/news/24039-yak-polsha-boretsia-za-ukrainskykh-trudovych-migrantiv> (дата звернення: 20.11.2019).
12. NUMBEO. URL: <https://www.numbeo.com/cost-of-living> (дата звернення: 20.11.2019).
13. Travel & Tourism Intelligence Center. URL: <https://www.marketresearch.com/Travel-Tourism-Intelligence-Centre-v4033> (дата звернення: 20.11.2019).

References:

1. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2019). *Bezrobittia naseleennia (za metodolohiieiu MOP) za stattiu, typom mistsevosti ta vikovymy hrupamy u 2019 r.* [Unemployment (ILO methodology) by gender, type of locality and age group in 2019]. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua> (accessed: 20 November 2019).
2. Burkynskyi B., Horiachuk V. (2012) Sotsialnyi kapital: sutnist, dzherela ta struktura, otsinka [Social capital: essence, sources and structure, valuation]. *Economy of Ukraine*, no. 1 (614), pp. 67–81.
3. Hirman O. (2017) Sotsialnyi kapital yak resurs rehionalnoho rozvytku [Social capital as a resource for regional development]. *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia* [Public administration and local self-government], no. 4 (35), pp. 62–69.
4. Derzhavna prykordonna sluzhba Ukrainy (2019). Available at: <https://dpsu.gov.ua> (accessed: 20 November 2019).
5. Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologii (2018). *Mihratsiini nastroi naseleennia Ukrainy u kvitni 2018 r.* [Migration sentiment of the Ukrainian population in April 2018]. Available at: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=765&page=1> (accessed 20 November 2019).
6. Ziembra M. (ed.) (2008). *Mihratsiia – vyklyk XXI stolittia* [Migration is a challenge of the 21st century]. Lublin : Lublinskyi katolytskyi universytet imeni John Paul II (in Ukrainian).
7. Mortimer I. (2008). *Stolittia zmin* [A century of change]. Kyiv : Ranok (in Ukrainian).
8. Rydzak O., Makhoniuk O. (2014). Aktualni problemy rozvytku sotsialnoho kapitalu mihrantiv [Actual problems of social capital development of migrants.]. *Efektivna ekonomika* [An efficient economy], no. 5. Available at: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=efek_2014_5_84 (accessed: 20 November 2019).
9. Semiv L. (2016). Suchasni problemy liudskoho kapitalu u vymiri trudovoi mihratsii ta reemihratsii [Current problems of human capital in the dimension of labor migration and re-emigration.]. *Sotsialno-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrainy* [Socio-economic problems of the modern period of Ukraine], no. 3 (119), pp. 67–70.
10. Lybanova E. V 2050 hodu Ukraynu budut stroyt kytaitse y vetnamtsy [In 2050 Ukraine will be built by Chinese and Vietnamese]. Available at: <https://realist.online/article/ella-libanova-v-2050-godu-ukrainu-budut-stroit-kitajcy-i-vetnamcy> (accessed: 20 November 2019).
11. Ukrainskyi instytut maibutnoho (2019). *Iak Polshcha boretsia za ukrainskykh trudovykh mihrantiv* [How Poland fights for Ukrainian migrant workers]. Available at: <https://www.uifuture.org/publications/news/24039-yak-polsha-boretsia-za-ukrainskykh-trudovych-migrantiv> (accessed: 20 November 2019).
12. NUMBEO. Available at: <https://www.numbeo.com/cost-of-living> (accessed: 20 November 2019).
13. Travel & Tourism Intelligence Center. Available at: <https://www.marketresearch.com/Travel-Tourism-Intelligence-Centre-v4033> (accessed: 20 November 2019).